

VRIJHEID, GELIJKHEID, SOLIDARITEIT

Sami Zemni, *Vrijheid, gelijkheid, soldariteit. Een overzicht van de belangrijkste sociale en politieke ideologieën*, Owl Press, Gent, 2021, 376 p., ISBN 9789463934411, €35.

Het mooi uitgegeven boek van Sami Zemni, hoogleraar aan de Universiteit Gent, gaat verder op een cursus van zijn illustere voorganger Ruddy Doom. Hij heeft vooral zijn idee overgenomen dat een geschiedenis van ideologieën geen parade mag zijn van intelligente figuren. Ideeën en denkers moeten in een context geplaatst worden en hun sterktes en beperktheden moeten ingeschat worden. Alle samenlevingen hebben verschillende visies ontwikkeld over de manier waarop ze zich organiseren en uit het conflict tussen die visies komt emancipatie voort. De mensheid is er – materieel en immaterieel - op vooruit gegaan, ook al is die vooruitgang niet eenduidig. De emancipatiestrijd is een strijd om macht en dat is ook een ideologische strijd. Ideologie is geen wetenschap, maar weerspiegelt maatschappelijke keuzes. Ideologie is ook maatschappelijke actie, een ingrijpen op de werkelijkheid. Het boek geeft een inleiding op de centrale ideeën die politiek de moderniteit schragen: vrijheid, gelijkheid, solidariteit, broederlijkheid. Die ideeën worden gesitueerd binnen een politieke, economische, culturele en religieuze context.

Zemni begint in de renaissance, wanneer de complexe middeleeuwse orde ontrafeld wordt door de wetenschappelijke revolutie. De kerk wordt bedreigd en de menselijke samenleving en organisaties worden in vraag gesteld. Er komt een moderne levensopvatting, waarin het individu een steeds grotere rol speelt. De herontdekking van de klassieke oudheid legde de basis voor de verlichting. Een hele reeks figuren en items die de wetenschappelijke vooruitgang en de politieke emancipatie tonen, worden besproken. Het boek heeft een encyclopedisch karakter en het is echt niet mogelijk om het hele verhaal eens kort samen te vatten. Ik vrees dat de studenten er een hele kluit aan hebben, maar voor velen kan het een rijkdom opleveren die ze voor de rest van hun leven meedragen. De auteur probeert zich echter te onderscheiden door ook te tonen dat voor een groot deel van de wereld, het West-Europese verhaal geen verhaal was van emancipatie en vooruitgang, maar van lijden, geweld, onderdrukking en vernedering. Sami Zemni gaat in het bijzonder in op racisme en seksisme en haalt in dat verband ook auteurs aan die minder vaak geciteerd worden. Ik denk aan Olympe de Gouges, die een verklaring van de rechten van de vrouw en de vrouwelijk burgers schreef. Hij toont echter ook dat belangrijke verlichtingsdenkers gewoon racist waren en zonder verpinken meededen aan slavernij.

Hij schrijft uitvoerig over de Franse en Amerikaanse revoluties, maar ook over de revolutie in Haïti, waar andere handboeken minder of niet over schrijven. De revolutie begon er als een echte slavenopstand en de auteur noemt het de meest consequente revolutie: *“Alleen in Haïti was de afkondiging van de menselijke*

vrijheid en gelijkheid totaal en universeel en werd het ideaal ten alle koste verdedigd, zelfs wanneer dat tegen de economische logica van het kapitalisme inging.” (87). Hier ligt een belangrijke bekommernis van de auteur: de verlichting had de intellectuele en morele ambitie om iedereen te emanciperen, maar liet in de praktijk heel veel mensen achter. Heel veel stromingen hebben geprobeerd dat te “corrigeren”, maar de vraag is of ooit het fundamenteel probleem opgelost werd. Zemni vindt dat de arbeidersbeweging uiteindelijk geïntegreerd werd in de bestaande politieke systemen, maar hij ziet vooral een verband tussen liberalisme en imperialisme: het liberalisme wakkerde in de 19e eeuw het racisme verder aan. Het is er een inherent onderdeel van: *“De liberale theorie kreeg vorm door de politieke praktijk waarmee ze verstrengeld was en, als dusdanig, stond het vestigen en consolideren van imperiale rijken centraal in dit proces”* (118). Het hele kolonialisme, het racisme en het seksisme zitten met andere woorden in het West-Europese economisch en politiek systeem ingebakken. Europa is dan ook een belangrijk stuk van zijn macht verloren tijdens het hele dekoloniseringproces. De massale opstanden in de koloniën zorgden voor een heuse politieke en economische hervorkaveling. Maar ook voor een ideologische herbronning? Zemni vervolgt zijn verhaal tot in onze hedendaagse tijd. Auteurs als Frantz Fanon, die uitdrukkelijk gingen voor een niet-westerse ideologie, komen uitvoerig aan bod. Ook het feminisme krijgt alle aandacht. Hij heeft het over verschillende stromingen binnen de Islam, over de golden sixties, Fukuyama ... het lijkt wel eindeloos. Maar komt hij aan bij een ideologie die de ambitie van de verlichting, universele waarden en emancipatie, waar kan maken? Dat is in elk geval wat hij nastreeft: de universaliteit van de verlichtingswaarden bevrijden of veilig stellen. Maar lukt hem dat?

In het besluit wordt alles nog eens op een rij gezet en daar zie je best wat de auteur eigenlijk zelf heeft willen zeggen. Ik loop er (te) snel door. Het is een oude menselijke aspiratie om zich te emanciperen en zich te bevrijden van beperkingen en vooroordelen, van onrechtmatige overheersing. Sinds de verlichting zien we op vele vlakken een indrukwekkende vooruitgang, ook al was er tegelijk een roofofbouw op de natuur en ontstonden groeiende ongelijkheden. Toch hebben we het nu veel beter dan een of twee eeuwen geleden. Lange tijd hebben we gedacht dat de emancipatie neerkomt op een universalisering van het moderne, Europese samenlevingsmodel. Ontwikkeling en vooruitgang worden dan “de” waarheid van de mensheid. Ideologieën speelden daarin een grote rol en liberalisme en socialisme (communisme) zijn twee taken van de verlichting. Ze gaven aan “vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid” interpretatie en vorm. Gemeenschappelijk is het geloof in de maakbaarheid van de samenleving en de mens. De conservatieve overtuiging ziet het betere in het verleden en wil daar naar terug. Na de tweede wereldoorlog kwam er kritiek op de emancipatiemodellen. De concentratiekampen leidden tot kritiek op de instrumentele rede, een in vraag stellen van de klassieke rationaliteit. De ontdekking van de natuur en de impact van de mens leidde tot ecologische kritiek.

Het ontwaken van de gekoloniseerde volkeren leidde tot dekolonisering. De universeel gewaande moderniteit werkt vervreemdend.

Toch mag kritiek geen afwijzing zijn van een zekere universaliteit, vindt Zemni. Klimaatverandering, ongelijkheid en diversiteit vragen universele referenties. Ideologieën hoeven niet verworpen te worden, maar hun tekortkomingen moeten geremedieerd worden. Het Westen wordt geconfronteerd met zijn limieten. De westerse rationaliteit biedt geen oplossing voor de problemen van vandaag. De boodschap van de verlichting moet nieuw leven krijgen. Er is een postwesterse wereld op komst. Europa en de verlichting zijn niet alleen politiek, militair en economisch uitgedaagd, maar ook cultureel. De termen van het debat over ontwikkeling en emancipatie worden niet meer gedicteerd door het Westen. Er is nood aan een humanistische kritiek die de belofte van universalisme voor het eerst probeert waar te maken. De kern daarvan is dat de geschiedenis een proces is van zelfverwezenlijking voor iedereen en niet alleen voor de blanke man. Dat humanisme is een proces dat nooit af is. *“Een echt humanisme beperkt zich niet tot het chauvinistisch bejubelen van onze deugdelijke cultuur, ons roemrijke verleden of onze illustere verwezenlijkingen.”* (357).

Zemni heeft een huzarenstuk geleverd. In een zeer bevattelijke taal bespreekt hij tientallen auteurs. Hij kent ze misschien niet allemaal uit de eerste hand en maakt een paar kleine fouten. Zo heeft hij Marx' theorie van de meerwaarde niet helemaal begrepen. Zemni denkt dat voor Marx de arbeider een stuk gratis werkt, maar dit klopt niet helemaal. Volgens Marx sluit een (vrije) arbeider een contract met zijn werkgever en krijgt daarvoor zoveel geld als nodig is voor zijn instandhouding of reproductie. Wat hij meer produceert verkoopt hij aan de andere contracterende partij en dat levert deze de meerwaarde op waarvoor hij het contract sluit. Maar dat raakt niet de kern van het boek. De auteur heeft de moed om het verhaal van de verlichting genuanceerd voor te stellen. Hij durft stellen dat de grote verlichtingsdenkers ook heel donkere opvattingen hadden. Hij vraagt zich ook af of dat hele liberale verhaal in zich niet een soort ondertoon heeft die naar kolonialisme, onderdrukking, racisme en seksisme voert.

En toch weet ik niet zo goed of hij dan helemaal de vinger op de zieke plek heeft kunnen leggen. De vraag is of het volstaat het verlichtingsideaal bij te sturen en aan te vullen en of er niet fundamentele ingrepen nodig zijn. Hij heeft oog voor de hedendaagse ecologische problemen, maar misschien ziet hij onvoldoende het verband met datzelfde verlichtingsideaal. Dit is ook een verhaal van eindeloze groei, dat in de grond een zaak is van eindeloze zelfoverschatting. Hij ziet een postwesterse wereld op ons afkomen, maar voor hem is dat dan eigenlijk hetzelfde, aangevuld met perspectieven van niet-witte mannen en van vrouwen. Hoe belangrijk dat ook mag zijn, ik ben er niet zo zeker van of dat voldoende is. Ik denk eigenlijk dat de geschiedenis helemaal geen proces van zelfverwekelijking is, ook al ontken ik niet dat de samenleving vandaag voor massaal veel mensen beter is dan het verleden. Zemni wijst er terecht op dat Adam

Smith niet alleen oog had voor eigenbelang, maar ook voor medeleven of “social empathy” die een matigende invloed moet hebben op de economische productie omwille van de productie. Moet die productie echter gematigd worden of anders georganiseerd worden? Zemni stelt zich die vraag niet, terwijl het mij de meest fundamentele lijkt te zijn.

“Vrijheid, gelijkheid en solidariteit” zijn gedoemd om abstract (en in die zin toch universeel) te blijven als je inzet op (zelf)ontplooiing. Zemni behandelt zo veel auteurs, maar misschien kan er toch nog eentje bij: Malcom Ferdinand (*Une écologie décoloniale*, 2019), die toont hoe de kolonisering van Amerika (in het bijzonder de Caraïben) eigenlijk op een verpletterende manier de westerse cultuur – “*L’habiter coloniale*” – heeft opgedrongen aan het hele continent. Het is niet alleen een zaak van racisme en seksisme, maar een manier van leven waarin de wijze van produceren en de vernietiging van het milieu geen randverschijnselen zijn. Een andere politiek is niet mogelijk zonder een andere ecologie; de ecologie veranderen verandert de samenleving. Het is met andere woorden niet mogelijk met technische ingrepen de natuur te herstellen (wat dat ook zou mogen betekenen) als je niet tot een andere manier komt om de wereld te bewonen, als je geen nieuwe invulling geeft aan vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Het probleem is niet een onderstroom, die je maar moet wegsnijden of corrigeren. Het probleem zit in alle poriën. Het humanisme hoeft niet overboord gegooid te worden, maar het kan geen humanisme meer zijn dat toch nog onrechtvaardigheid in zich draagt. Misschien mag men blijven dromen van universele waarden, maar die kunnen niet de waarden zijn die het Westen opdringt. Ferdinand, die ik hier een beetje onheus inroep, pleit voor een universele aanpak die verenigt, luistert en de ontmoeting centraal stelt. Ik beweer niet dat dit nieuw humanisme incompatibel is met de ideeën van Sami Zemni, maar hij zet de deur zeker niet verder open dan op een kier. Als ik nog een suggestie zou mogen doen wil ik graag verwijzen naar de fenomenologische filosofie, die op een radicale manier de fundamenten van ons samenleven onderzoekt.

Luc VANNESTE

GEEN GEDACHTE GOD

Walter Van Herck, *Geen gedachte God. Een inleiding tot de filosofie van de religie*, ASP, Brussel, 2021, 215 p., ISBN 9789461170224, €25.

De auteur, verbonden aan het departement Wijsbegeerte van UAntwerpen, leidt ons binnen in de godsdienstfilosofie. Hij doet dat niet ‘op Angelsaksische wijze’, ondanks het gegeven dat zijn onderzoek (en dus ook de bibliografische lijst bij dit